

Nyilasy Balázs

Szavak és jelentések

Előadásom indításakor — nemrég napvilágot látott írásomhoz kapcsolódva — szavakba, szöszerkezetekbe kapaszkodnék bele. Egy-egy jellegzetes helyzetértékelő sommázást, szituáció-rögzítő előfeltételt, kritikai toposzt tapogatnék körbe, hántanék, hámozgatnék, töprengenék végig azok közül a premisszák közül, melyek a hetvenes évek elején artikulálódó magyarországi „új kritika”-ban, a jobb szó híján modernistának-posztmodernistának nevezhető irodalmi gondolkodásmódban mindvégig hangsúlyosan és ismétlődően jelen vannak.

Csaknem minden újragondolást sürgető írás támaszkodik példának okáért az ONTOLÓGIAI CENTRUMVESZTÉS tézisére, a „létbizonytalanság”, „létrettenet”, „értékvesztés”, „egzisztenciális kifosztottság” helyzetmeghatározó állapotára, alaptételére. Az „emberi sors összefüggéstelenségé”-t, „zűrzavará”-t, „az élet változtathatatlan kilátástalanságá”-t emlegetik a gimnáziumi irodalomtankönyvek, „kompromittálódott logoszmítosz”-ról beszél a *Jelenkor* 1990-es első számának kritikusa, arról, hogy „[...] az önmagát megalkotni vágyó személyiség” ma már óhatatlanul is a lét rettenetébe pillant bele. A nagy sikerű (briliánsan skolasztikus és alapvetően ahistorikus) könyv szerzője vizsgálata tárgyát, a melankóliát valóságos metafizikai princípiummá avatja, „amely nélkül [...] művészet sem létezik, csupán iparosság és epigonizmus”. Szerinte „Minden jelentős műalkotás utópia, mert a *mostban* és az *ittben* lappangó semmit bontja ki”, a szomorúság és vigasztalhatatlanság pedig az a meghatározó lényegiség, „ami kivétel nélkül minden jelentős újkori műből előtör”.

Hja, reményvesztett korban élünk... „Szükséglet, szabadság, közösség — ajánlotta kissé elbizakodottan a hatvanas évek filozófiája. Eltompulás, önkezü rabság és magány — mondogatja, némileg túlzó magabiztossággal napjaink filozófiája. Egykor: dologház az élet! Mostanság: siralomház az élet! Egykor: kapaszkodjunk a nagy, példamutató, reprezentatív individuumok után! Mostan: kapaszkodhatunk, ahova akarunk, felebarátaim — magunkra utalt monások vagyunk!” — jellemezte az egykor és most, a hatvanas és nyolcvanas évek közérzúlete közti különbséget a *Melankólia* egyetlen érdemi kritikusa. A kisördög azonban csak nem nyugszik bennem. A nemrég fiatalon elhunyt filozófus-szociológus szavaiban lappangó kétely arra sarkall, hogy magam is feltegyek egy-két kérdést!

Először is többet szeretnék tudni erről a mindent meghatározó új szituáltságról, erről az „ontológiai centrumvesztés”-ről. Nem tagadom, az autoriter magasszint helyett néha veszettül megkívánom a kifejtett, megmagyarázott középszintet, vágyom arra, hogy valaki úgy istenigazából elmesélje, mi is hát itt a baj; hogy a temérdek újkori válságfelfogásból mégis, ugye, melyikhez közeledik! Az egész nagy megrendülés fáj neki: a föld-központú világkép elvesztése, az elrejtőző Isten, a létszerűség, lényegszerűség lassú, de biztos újkori kimúlása, az erodálódott gondviselés? Vagy még inkább Ádámnál-Évánál kezdi: a bűnt, töredékességet, hiányt emberlétünket metafizikailag meghatározó tényként fogja fel? Az eldologiasodott marxi vagy lukácsi alapon gondolja? Netán Horkheimerék módjára visszanyomja a természettel szemben álló subjektumba? A frommi „szeparációs szorongás”-t érti, a természet és természetén kívüliség mezsgyéin tébláboló ember kiszakadtságát? Avagy a nagy modernizációs dilemmák irritálják: az instrumentális ész elszabadulása, a funkcionális differenciáció következményei, instrumentalizáció és „életvilág” kettészakadása, „az emberi szükségletek integrálására szolgáló kultúrközeg” megfogvatkozása?

És egyáltalán (a kisördög, lám, tovább bujtogat) miért lett éppen most ilyen sürgős ez a gondban izolált absztrakció, ez a hermetikus totalitássá összegyűrt krízisérzés? Hisz, mint itt utalok rá, éppen eléggé régi buli ez, Kopernikusz és Pascal, Montaigne és William Shakespeare, Jonathan Swift és Mandeville a megmondható! Hisz már a par excellence válságtudományok, a durkheimi szociológia, a freudi pszichológia is idestova százévesek! És hát — ezt aztán igazán félve mondom — muszáj nekem ezt az egészet ilyen programos, ellentmondást nem tűrő előfeltételként felfognom? Mert, ugye, Hartmann éppen az ontológiai magunkra hagyatottságban látja a méltóságunk zálogát, azt hajtogatja, hogy a világba kívülről bevitt értelem az ember értelemadó képességét tenné lehetetlenné! Fromm a szeparációs szorongásban feladatot lát, amelynek megfelelni erőt ad, az elidegenedést a maga történeti, szociológiai tárgyiasságában (kívülről vezéreltség, komformizmus és elszemélytelenedés kategóriában) igyekszik megragadni! Weber A NAGY TOTALITÁS SZETTÖRÉSÉT, a modern racionalizációt, a diszfunkcionális szférák elkülönülését elkerülhetetlennek és szükségesnek tartja, Habermas meg örökké a kommunikatív ésszerűséggel hozakodik elő! Na jó, nekik nincsen igazuk! De Martin Buber és Karl Barth, Gabriel Marcel, Paul Tillich, Jürgen Moltmann, Dietrich Bonhoeffer és Szent Pál, akik egyre azt hajtogatják, hogy forduljunk csak a Másik felé, és mindjárt enyhül az üresség... Netán saját inautentikus ösztöneim, amelyek háborognak és hóbörögnek, olyasfélékkel bujtogatnak, hogy kalandot és

válalkozást szeretnének látni az életben, folyvást lázítanak, hogy miért kell nekem krízistapasztatatnak, elidegenedésnek, ontológiai centrumvesztésnek készséggel, sietve behódolnom, ha meg akarok felelni az autenticitás követelményének; miért kell lét és élet kataklizmáit PROGRAMNAK és nem PROBLÉMÁNAK felfognom...

Szóval, hát, valami fenemód nincs rendjén ezzel az új, autentikus válságszituációval, ezzel a „mindenbelefer konténerrel”, ezzel a rigid, hajthatatlan öntőformával... De hagyjuk, beszéljünk másról, vegyünk elő egy másik vezérszót: a KULTUSZT. Na, a kultusz szó jelentése fölött nincs sok disputálni való. A dolog tisztán áll. Ő a „váteszi”, „rétori” magyar irodalom differentia specificája, a „vezérköltőké”, „prófétáké”, „igazlátóké”, az „egyetemes, kozmikus értékek kiválasztott őrzőie”, a „pragmatikus kódban gondolkodók”-é, a „modernség európai centrumaitól” leszakadóké, a „fáziskésés, szükségletorientáltság” ősi, jelentéktelen irodalmát létrehozóké. Igaz, ami igaz, ma már a váteszekre is rájuk jár a rúd. Az „őszinte, szenvedélyes, hazafias [...] lánglelkű költő” mitológikus képe megzavarodóban van, a „nemes ügy érdekében a közösség javára” ügyködő fickót ma már senki sem vehetné komolyan... De vigyázzunk, jól vigyázzunk. Az a kutya vátesz szívós, mint a macska. Agyonverni sem lehet, ha kidobjuk az ajtón, visszajön az ablakon. A prófétából legfőljebb szenvedő géniusz lesz, s lógó orral teljesíti papi hivatását. Máskor meg a játékoság álcájával leplezi kultikus táncmozdulatait, suttyomban kavargatja képek és nyelvi ornamentikák habzó főzetét... Még szerencse, hogy az igaz ügy harcosai a kultusz pergőtüzeben is a helyükön állnak. „A mai költészet legszebb gesztusai attól élnek és hatnak, hogy radikálisan szembefordulnak a költészetkultusszal”, hajthatatlanul, állhatatosan gyakorolják „a romantikus esztétikából örökölt szubsztanciális személyiség kritikáját”, véget szakítanak a versbeszéd ódivatú naivitásának, „magát a megszólalás aktusának kritikai szemléletét” teszik vershelyezetté...

De hát mi baj van ezzel a gondolatmenettel? Talán bizony nem él irodalmi gondolkozásunkban makacs és szívós törekvés nemzet és irodalmi nyelv rituális-ceremoniális felfogására-alkalmazására? Talán bizony nem ismerjük a mágikus hívószavak paneljeiből felhúzott építményeket, amelyek éppen csak az irodalmi közelítést kerülnek el, éppen csak a normális, megérthető, termékeny középszintet ugorják túl terminusaikkal, éppen csak a nemzeti kultuszok feláldozásáról nem akarnak hallani...? Kétségtelen, a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején artikulálódó új irodalomszemlélet (a sztálinista kritika mellett) a modernizálódásra csekélyke hajlamot mutató nemzeti-népi irodalomfelfogás elleni harccal kezdte pályáját. De, az ég szerelmére, azóta

idestova tíz-tizenöt év telt el! Az „új kritika” befutott, jelentős fórumokhoz jutott, maga képére formálta az olvasóközönség jelentős részét, kulturális szentté avatta jó néhány kedvenc szerzőjét... A tanulmány pedig, amiből az imént egyfajta irodalmi közvélekedés jellegzetes gondolatmenetét dedukáltam, a 2000 1989-es júliusi számából való. Nem lehetséges, hogy az ellenségképpel való riogatáson túl most már többet kellene nyújtani? A premisszákat igazolni? Az annyit emlegetett elméleti alapot valóban megteremtteni? Ezt az egész válságot és nyelvi krízist gyökeresen végiggondolni? Kérdésekre válaszolni, amelyek feltolulnak, amelyek nem elégednek meg a tetszetős-divatos, néhány szavas patternekkel?

És még valami... Meg kell hogy mondjam, nagyon piszkál engem ez a váteszség. Mert vonatkoztatgatom magamra-másra, és újra meg újra megkérdezem, kik is hát voltaképpen azok a váteszek? Mert, ugye, magunkról nem beszélünk, de hát mi van a mi nagyhírű kollégáinkkal? Vörösmarty most metafizikusan szorong vagy pragmatikus nemzetügyekben kutakszik? Arany úri lócsiszárok elől alázattal félreálló proosztó — vagy Tassóról érkekező akadémikus? „Faji s egyedi aprólékos-ságba” elmerült költészetünk bírálója, „az általános emberinek oly derekas érvényt” szerző művek lelkes üdvözlője — vagy „bölcsoket” meg „ezer szálakat” emlegető pamflet-vers rossz hírbe keveredett szerzője? És Kosztolányi tényleg olyan erőszakolt és gerjesztett, mikor elkezd kiabálni a „kigyulladt víziókat”, hogy „veletek”, meg „Vén bajszotok, puffadt, lilás-kék / eretek”? No, és Babits valóban annyira bölcséleti, mikor alsósról, tarokról, asztalfiókból kikandikáló kiflicsücsről, bérházak fonákjáról, sötét lichthofról, csengettyús szemetesfiúkról szól? Hát akkor ők most nemzeti pátoszuak vagy sem? Váteszek vagy ellenváteszek, szükséglet- vagy értékorientáltak, élmény- vagy esszencialírások, empirikusok vagy bölcséletiek...?

Szóval, hát, isten úgyse, minél tovább töröm fejemet, annál kevésbé tudok rájönni: ki is hát az a hírhedett, az a szememet majd kibökő vátesz! Sőt, van egy sanda, egy alantas gyanúm. Hogy ez a vátesz, ez annál izmosabb, pirospozsgásabb, minden teret betöltőbb, minél inkább késik itten az igazi megalapozás. A nyelvi jelentést az élettől elszakíthatatlannak tartó Bahtyinnak, a keresést az irodalom központi mítoszává emelő Frye-nak, a valóságproblematizáló realizmust az irodalom nagy vívmányaként bemutató Auerbachnak, a magukat újdonságnak láttató irodalmi iskolákat fölüeny iróniával meg-megpiszkáló Welleknek, a hermeneutikai megismerést bizony-bizony lehetségesnek tartó Bettinek, az embert a maga történeti — tárgyas-interkommunikációs — mivoltában kezelő szociológiának, szociálpszichológiának, kulturális antropológiának válaszolás...

És, hát, ami még sokkal fontosabb: minnek is része ez a váteszség-lejáratás? Van itten netán valami alapvető, alapvetően komisz stigmatizáció, valami nagy-nagy ellehetetlenítés, lejáratás, ajtót mutatás, kicsukás, „fel is út, le is út”-búcsúztatás? Mert, vallassuk csak meg ismét a szavakat: miket mond a nemzeti kritika? Olyasfélét, hogy: „a patriotizmus öntudatot adó, cselekvő ereje”, „az élethit lángoló jelmondatai”, „a személyes vonatkozások általános, nembeli jelentése”, „mély közösségi azonosulásból táplálkozó művek”, „megszentelt erkölcsi eszmények”, „folklórmélység”, „bartóki szintézis”... És az „újkritika”? Hogy: „kommunista közösségmítosz”, „a személyiség létben való elgondolásának individualizációs képlete”, „mélyen időszerűtlenül nemzeti és forradalmi küldetés”, „csoport-meghatározottságból eredő ideológiák”, „lapos realizmus, érdektelen vallomásköltészet”...

És mik azok a szavak, amik már nincsenek is, akiken keresztül van nézve, akiknek az a „fel is út, le is út”, a szellemi presztízs édenkertjéből kicsukás, a kirúgás a balfenéken. Az olyasfélék, hogy: „a másikkal meg egyezésre törekvő humanitás”, „az ésszerűen motivált meggyőződés kölcsönössége”, „a *mi* életvilágunk erőtere”, „a másik felé irányuló magatartásvárások sajátta tétele”, „szimbolikus interakció”, „más emberi érdek figyelembe vétele”; hogy: „alapvetően felhívó arculatú világ”, „beavatkozásra ösztönző feszültség”, „utópiaenergia”, „társadalomarchetípus”; vagy egyszerűbben: „embervoltunkkal örökölt pszichikus vágy a kiterjedésre, az önmagunkat meghaladásra”, a „valaminyomorultmégiscsakhivatásra, valaminyomorultmégiscsakképviselőre”; hogy: „a másik mint az élet nagy kalandja”; vagy még egyszerűbben: „szeparációs szorongást oldó szeretet”, „az individuumot megszüntető-megtartó paradoxszeretet”, „mindenekfelett intelligens szeretet”...

Valami, mondom, csúnyán kompromittálódott ebben a jelentéscserékkel, frusztrációkkal, görcsökkel, gyanakvásokkal, öntörvényesítési lázakkal teli kritikai gondolkozásban: a külső világra, az emberekre fordított figyelem, érdekelttség, szeretet mint komolyan vehető lehetőség.

S hogy milyen volna a normális, nem csonkításbuzgó, kizárástevékeny irodalmi közgondolkodás? Bíz'isten semmi különös. A presztízsépítő funkció uralmával váltaná fel. Egyenlő esélyt teremtene minden szerzői mániának, azt hirdelve, hogy az esztétikumban bármilyen rögeszme megváltódhat, ha legalább némi életigazság van benne. Nem utálná a formátlant, zabolátlant, nyersen természeteset sem, nem vallaná krédóként a szemlélet magasabbrendűségét az aktivitással

szemben. Belátná, hogy különbség van megértés és magyarázat között, hajlandó volna elfogadni, hogy az irodalom — tetszik, nem tetszik — alapvetően érzelmi lény a maga nagy lelkével. Nem idegenkedne, persze, az elméletektől sem, de tudná, hogy hiába minden, a legvégén úgyszólván csak magának kell az esztétikummal párbeszédbe bonyolódnia. Kifogyhatatlan volna az ötletekből, ha részrendszereket kellene összeraknia, de felborzolódna a hátán a szőr, ha *totalitásselrendező egésvonatkozásokról* és más effélékről hallana. Nem idegenkedne a tipikusan irodalmi kategóriáktól (azt gondolná: a szó művészetét talán a maga rendeltetése felől, a maga fogalmain keresztül lehet leginkább megérteni), de nem volna benne buzgó, önképzőköri áhítat a fogalmiság szentségei iránt. Strukturálisan is bírna látni, és — csodák csodája — történetien is. Nem dobná ki az ablakon a századfordulós monarchikus és német filozófiát, de ropant időszerűnek érezne némi „szociológiai életvonalozást” is. Megtanulná Sklovszkijéktől, ami megtanulható, de mindig észben tartaná, hogy a forma jelentése, értelme nem az anyaghoz, hanem a tartalomhoz kapcsolódik...

Tökéletesen hiányozna belőle az autoritások iránti nagy magyar belső szívélyesség. Nem igazolná konformitáskísérletek lehangoló eredményét. Kordában tartaná az apakomplexusát (a Nyugattal szembeni zsigéri kisebbségi érzését), nem az irodalmon gyakorolná a „valakire csak muszáj felnéznünk” elvét. Egyáltalán nem ragaszkodna pöffeszkedő irodalmi kultuszokhoz, a szövegolvasást helyettesítő nagy személyképekhez, legendáriumokhoz. Nem kiáltana égre, ha nemzeti klasszikusok körül szimatolna valaki, de azt is megértené, hogy ha egyszer új helyzet van, akkor Mészölyt, Esterházyt, Tandorit is újra lehetne gondolni...

Mértéktartó volna az áthasonításban: nem szívesen avatna az időtlen csömör bajnokaivá a diktatúrát nehezen felejthető, jó versekben problematizáló poétákat, nem kooptálna a nyelvkritikusok sorába rímes, strófás, metaforás, tökéletesen hagyományos darabokat író költőnőket; a csillaghálóban hányódó, partra vont halak, az ürbe szimatoló fa, a mozdatlanul égő ketrecek mellől nem felejtené ki rendre az „Eleven étke-tek vagyok” feltétel nélküli odaadását, az elhányt bádogkanalak, botladozó, öreg szülők visszafogadó hívását, a „Szorítsd magadhoz. Nem számít, kit”-odafordulását...

S talán nem is olyan reménytelenül vágyakozunk erre a kritikára... Talán már itt is van őkegyelme köztünk... Tán csak azért nem halljuk, mert elvész a hangja a nagy zűrzavarban, azért nem tartjuk számon, mert nem tud a többiekhez hasonlóan nagyokat mondani. Talán már csak egy pár szilvásgombócot kell megennie, aztán mindjárt kiáll majd a

porondra. Talán pallos, pajzs és dárda nélkül is vissza tud majd úzni egy-két dolgot a paradicsomba. El fogja hitetni velünk, hogy *a szeretet is lehet intelligens, a másik iránti érdekltség is megváltódhat az esztétikumban, a világ fele fordított tekintet is tükrözhet mélységeket*. Talán majd hallgatni fognak rá, meglesz a szükséges legendárium, lapja, fóruma, közönsége. Talán egyszer még őbelőle is lesz beállítódás-struktúrát alakító, szemléletet preformáló, befogadói horizontot megszabó etalon, minta, reprezentatív pattern. Ehhez kívánok szerencsét kedves mindannyiunknak.